

EDYTA WOLTER*

Książki szkolne opublikowane w Wydawnictwie M. Arcta stosowane w praktyce dydaktyczno-wychowawczej w Drugiej Rzeczypospolitej

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej w praktyce edukacyjnej funkcjonowały liczne książki szkolne (podręczniki, książki pomocnicze), zakwalifikowane do użytku szkolnego dla uczniów szkół powszechnych i średnich ogólnokształcących przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które implikują treść kształcenia z obszaru edukacji ekologicznej. Należy podkreślić, że w latach 1918–1939 nie było osobnego podręcznika z zakresu edukacji ekologicznej, ale problematykę realizowano hasłowo w ramach lekcji z przyrody i geografii. Celem artykułu jest prezentacja książek szkolnych z przyrody i geografii (m.in. podręczników, pogadank przyrodniczych i krajoznawczych, atlasów, opowiadań) opublikowanych przez Wydawnictwo M. Arcta, które służyły dydaktyczno-wychowawczą pomocą w procesie hasłowo realizowanej edukacji ekologicznej w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Niektóre z tych dzieł wyszły jeszcze przed odzyskaniem niepodległości w 1918 roku.

Wśród książek szkolnych wydano pogadanki przyrodnicze Maksymiliana Heilperna, któremu Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powierzyło prace nad programem biologii w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących. Dzięki pogadankom Heilpern popularyzował nauki przyrodnicze, zwracał uwagę dzieci na wartość środowiska przyrody, np. na oczyszczanie powietrza przez rośliny¹. Wydawnictwo M. Arcta opublikowało również kilka prac Konrada Chmielewskiego, w których Chmielewski zawarł malownicze ekspresje

* Dr, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Nauk Pedagogicznych, Katedra Historii Wychowania i Dziejów Oświaty, 01-938 Warszawa, ul. Wóycickiego 1/3.

¹ Por. M. Heilpern, *Pogadanki o tajemnicach przyrody*, Część pierwsza: *Wiadomości wstępne o świecie*. Wydanie piąte z 75 rysunkami w tekście. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1917, s. 239.

opisów przyrody Tatr oraz wyjątki z poezji sławiącej piękno polskiej przyrody, m.in. Puszczy Kampinoskiej², stanowiącej naturalne bogactwo biosfery: „w lesie są skarby życia, źródła wód i wilgoci...”³.

Opublikowano kilka dzieł Bohdana Dyakowskiego. Między innymi opowiadania przyrodnicze poświęcone problematyce związku natury i kultury. Dyakowski wykorzystał w nich przysłowia, legendy ludowe oraz utwory poetyckie Wincentego Pola, Teofila Lenartowicza, Adama Asnyka⁴. W swoich pracach uwagę poświęcił ochronie owadów, wyjaśniając, że „ochrona owadów pożytecznych stanowi także jeden ze sposobów walki ze szkodnikami, przytem jeden z najdogodniejszych i najpewniejszych...”⁵. Dyakowski określił, że w procesie dydaktyczno-wychowawczym należy nauczyć dzieci odróżniać ptaki pożyteczne od szkodliwych oraz wpoić szacunek dla ptasich gniazd wraz z troską o dokarmianie ptaków zimą⁶. Poza tym Dyakowski przypomniał, że łowiectwo jest elementem kultury polskiej: „zamiłowanie do łowów było u nas powszechne. Polowało rycerstwo i szlachta w ogóle dla samej przyjemności łowów, polowały niższe stany przeważnie dla zysku”⁷. Wydano także podręcznik z przyrody przeznaczony dla „dwu (albo trzech) niższych klas szkół średnich”⁸, w którym Dyakowski zaznaczył, że w klasie pierwszej niezbędny jest systematyczny i bezpośredni kontakt uczniów ze środowiskiem przyrody, dzięki któremu dzieci mogą poznać wzajemne zależności poszczególnych bytów w ekosystemie ogrodu, łąki, lasu⁹.

Dyakowski cenił uczenie się na podstawie bezpośrednich obserwacji środowiska życia, zwłaszcza zwierząt udomowionych, żyjących w siedliskach ludzkich. Szczególną uwagę poświęcił koniowi – towarzyszowi i nieocenionemu pomocnikowi człowieka¹⁰. Stwierdził, że chociaż koń jest wiernym i bardzo pożytecznym

² Por. K. Chmielewski, *Obrazy ziem polskich*. Książka przejrzana przez Sekcję geograficzną Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1908, s. 230 i nast.

³ K. Chmielewski, „*Twoje ziemie... twoje wody...*”. *Szkice malownicze z kraju*. Wydawnictwo Michała Arcta, Warszawa 1907, s. 79.

⁴ Por. B. Dyakowski, *Z naszej przyrody. Obrazy z życia zwierząt i roślin krajowych*. Wydanie trzecie z 24-ma chromolitografowanymi tablicami i 235-ma rycinami w tekście. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1915, s. 1.

⁵ B. Dyakowski, *Wskazówki do hodowli motyli oraz urządzania zbiorów z 17 rysunkami*. Nakładem i drukiem M. Arcta, Warszawa 1906, s. 28. Por. tenże, *Historja naturalna. Kurs niższy ułożony podług zbiorowisk*. Część pierwsza z rycinami. Wydanie czternaste. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 42.

⁶ Por. B. Dyakowski, *Ptaki pożyteczne naszych lasów, pól i ogrodów*. 43 ptaki i ich jaja na 25 tablicach kolorowych. Nakładem M. Arcta, Warszawa 1905, s. 3.

⁷ B. Dyakowski, *O dawnych łowach i dawnej zwierzynie*, z ilustracjami W. Nowiny-Przybylskiego. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 9.

⁸ B. Dyakowski, *Historja naturalna. Kurs niższy ułożony podług zbiorowisk*. Część pierwsza z rycinami. Wydanie czternaste. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 3.

⁹ Por. tamże, s. 4.

¹⁰ Por. B. Dyakowski, *Wozy, pojazdy i dawne zaprzęgi z czterema rysunkami* („Zajmujące Czytanki”, nr 262, z. 2). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 62. Por. tenże, *Dawne drogi i dawne podróże*, z jednym rysunkiem („Zajmujące Czytanki”, nr 263, z. 3). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 144. Por. tenże, *Koń bojowy: różne rasy i sposób jeżdżenia*. Część druga *Koń na wojnie*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1900, s. 172.

współpracownikiem ludzi, jest – zwłaszcza na wsi – źle traktowany, niedostatecznie karmiony. W opowiadaniach dla dzieci wydanych przez Wydawnictwo M. Arcta, Dyakowski promował postawy ekologiczne wobec wszystkich istot żywych¹¹ w systemie przyrody. Był zwolennikiem korzystania podczas lekcji szkolnych z niemieckich atlasów, które przygotował do użytku szkolnego dla polskich dzieci¹². W jednym ze swoich dzieł zacytował ekologiczną refleksję Wincentego Pola:

Gdyby człek znał po świadomu,
Ile skarbów leży w domu,
I co tworów Bożych w borze,
To by więcej było, może,
Na tym świecie gwiazd szczęśliwych,
Ludzi dobrych i prawd żywych¹³.

Wydawnictwo M. Arcta wydało również książkę poświęconą problematyce fizjologii roślin, napisaną przez Adama Czartkowskiego, którą opracował z myślą o uczniach szkół średnich ogólnokształcących, co podkreślił, celem „podniesienia wykładu nauk przyrodniczych w naszych szkołach”¹⁴. Czartkowski również w innych swoich książkach eksponował wartość nauk przyrodniczych w procesie zdobywania wiedzy. Uogólnił, że przyroda jest nauczycielką życia (*magistra vitae*), zalecał więc bezpośredni kontakt z przyrodą, uczenie się od przyrody m.in. podczas zajęć w ogrodzie, na polu, w lesie¹⁵.

Większość książek przyrodniczych napisanych dla dzieci przez Marię Arct-Golczewską opublikowano w przedmiotowym wydawnictwie jeszcze przed odzyskaniem niepodległości w 1918 roku. Niektóre z dzieł zostały uzupełnione przez Januarego i Tadeusza Kołodziejczyków i funkcjonowały w praktyce edukacyjnej w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Przykład stanowi podręcznik do nauki

¹¹ Por. B. Dyakowski, *Wąż Władka*, opowiadanie z rysunkami. Wydanie drugie. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928, s. 29, 59, 97. Por. tenże, *Przygody młodej kawki oraz inne opowiadania przyrodnicze*, z licznymi rysunkami Molly Bukowskiej. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928, s. 7, 56–57, 81, 95, 106, 140.

¹² Takich jak np.: A. Arends, *Atlas historii naturalnej (zoologia, botanika, mineralogia, geologia) dla użytku szkolnego ułożony* (76 tablic, zawierających 1100 wizerunków, tekst objaśniający podług szóstego wydania niemieckiego napisali B. Dyakowski i A. Ślósarski). Nakładem Michała Arcta, Warszawa 1900, s. 1 i nast. Por. K. Lampert, *Atlas państwa zwierzęcego. Zwierzęta ssące – ptaki – gady – płazy – ryby – zwierzęta bezkręgowce*. 819 wielobarwnych rycin na 96 tablicach, 316 stron tekstu ze 162 drzeworytami. Opracował Bohdan Dyakowski. Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. Część 1–3, Warszawa 1925, *passim*.

¹³ B. Dyakowski, *Z naszej przyrody. Obrazy z życia zwierząt i roślin krajowych*. Wydanie trzecie z 24-ma chromolitografowanymi tablicami i 235-ma rysunkami w tekście. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1915, s. 6.

¹⁴ A. Czartkowski, *Doświadczenia z fizjologii roślin*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910, s. 7.

¹⁵ Por. A. Czartkowski, *Ćwiczenia z anatomii roślin*. I. *Tekst*. Wydanie trzecie przejrzane. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928, s. 4, 9, 13 i nast. Por. tenże, *Ćwiczenia z anatomii roślin*. I. *Tekst*. Wydanie drugie przejrzane. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa–Poznań–Lwów–Równe–Lublin–Łódź–Wilno 1922, *passim*. Por. tenże, *Ćwiczenia z anatomii roślin*. II. *Atlas*, 102 rysunki na 31 tablicach. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928, ss. 31.

botaniki¹⁶, który służył dydaktyczną pomocą w procesie poznawania roślin, ich budowy, odżywiania, oddychania itp. W siódmym wydaniu tego podręcznika (1923), w ostatniej jego części omówiono problematykę związaną z ingerencją człowieka w środowisko życia (roślinność pierwotna, puszcze, stępy, które człowiek przemienił na urodzajne pola, rozpowszechnił rośliny obce polskiej florze). W podręczniku zaznaczono, że wyjątek stanowią Góry Świętokrzyskie, Karpaty, Tatry, Puszcza Białowieska – naturalne obszary, w których zachowała się pierwotna szata roślinna, partie leśne: „szczątki te winny być zachowane przez nas, jako żywe pomniki pierwotnej przyrody”¹⁷. Pomimo że podręcznik był stopniowo zmieniany, uzupełniany i dostosowywany do najnowszych osiągnięć naukowych i pedagogicznych, również w zakresie wychowania ekologicznego, ochrony przyrody, systematycznie był publikowany w Wydawnictwie M. Arcta¹⁸. W jego jedenastym wydaniu (1929), oprócz wiedzy o ekosystemie Puszczy Białowieskiej, przyrodzie w Tatrach, Pieninach, Karpatach Wschodnich (Czarnohora), Karpatach Zachodnich, umieszczono cenne ze względów dydaktyczno-wychowawczych treści kształcenia, poświęcone ochronie szarotki w Tatrach, mikołajka nadmorskiego nad Morzem Bałtyckim oraz ochronie cisów, modrzewia i innych ginących roślin¹⁹. Omawianą publikację ubogacono fotografią sosnowego boru w Puszczy Białowieskiej²⁰.

Wydawnictwo M. Arcta wydało również inne dzieła przyrodnicze dla dzieci, napisane przez M. Arct-Golczewską, poświęcone wiedzy o roślinach²¹. Przykład

¹⁶ Por. M. Arct-Golczewska, *Podręcznik do nauki botaniki*, część pierwsza i druga razem. Wydanie czwarte zmienione i poprawione przez J. i T. Kołodziejczyków z 339-ma rycinami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 7. Por. M. Arct-Golczewska, *Podręcznik do nauki botaniki*, część pierwsza i druga razem. Wydanie piąte zmienione i poprawione przez J. i T. Kołodziejczyków, z 339-ma rycinami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1920, s. 8. Por. M. Arct-Golczewska, *Podręcznik do nauki botaniki*, opracowali podług nowego programu January i Tadeusz Kołodziejczycowie. Część pierwsza. Wydanie szóste. M. Arct, Warszawa 1922, s. 1, 9, 15, 50, 84 i nast.

¹⁷ M. Arct-Golczewska, *Podręcznik do nauki botaniki*, opracowali January i Tadeusz Kołodziejczycowie. Wydanie siódme poprawione, z 336 rysunkami i 8 tablicami. Dozwolone przez Ministerstwo WRiOP do użytku w szkołach średnich. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1923, s. 218.

¹⁸ Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczycowie, *Podręcznik do nauki botaniki*. Wydanie ósme poprawione, z 358 rysunkami i 8 tablicami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1924, s. 1. Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczycowie, *Podręcznik botaniki*. Wydanie dziewiąte uzupełnione i poprawione, z 339 rysunkami w tekście i 4 tablicami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 296. Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczycowie, *Podręcznik botaniki*. Wydanie dziesiąte uzupełnione i poprawione, z 327 rysunkami i 4 tablicami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1927, s. 302.

¹⁹ Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczycowie, *Podręcznik botaniki*. Wydanie jedenaste uzupełnione i poprawione, z 320 rysunkami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1929, s. 303.

²⁰ Tamże, s. 1, 303. Por. M. Arct-Golczewska, J. i T. Kołodziejczycowie, *Podręcznik botaniki*. Wydanie dwunaste uzupełnione i poprawione, z 320 rysunkami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1930, s. 1.

²¹ Por. M. Arct-Golczewska, *Botanika na przechadzce*, 16 tablic kolorowych, 212 rysunków roślin z tekstem objaśniającym (plus album roślin). Część pierwsza. Wydanie trzecie. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1929, ss. 26. Por. M. Arct-Golczewska, *Botanika na przechadzce*, 208 rysunków na 20 tablicach. Wydanie trzecie z tekstem objaśniającym, przejrzanym i uzupełnionym przez dr. J. Kołodziejczyka (plus album). Część druga. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1929, ss. 40.

stanowi atlas roślin²² oraz album o kwiatach letnich i jesiennych²³, a także opowiadanie pt. *Mali przyrodnicy*, które uwarściwia dzieci na wartość estetyczną i wartość użytkową pożytecznych dla człowieka roślin, drzew, warzyw²⁴. Poza tym w Wydawnictwie M. Arcta wydano przetłumaczone na język polski książki dla dzieci zagranicznych autorów, między innymi pogadanki A. B. Buckley, które opracowała do użytku szkolnego dla polskich dzieci Maria Arct-Golczewska. Prezentują wiedzę o drzewach, ich walorach estetycznych, ekologicznych, zdrowotnych, użytkowych²⁵, zachęcają młodych czytelników do poznawania środowiska przyrody oraz wzajemnej zależności organizmów w środowisku ich życia²⁶. Problematyka ekologiczna zaistniała również w przetłumaczonych na język polski przez Marię Arct-Golczewską pogadankach przyrodniczych, które stosowano w działalności dydaktyczno-wychowawczej w formie „czytanek dopełniających”, opublikowanych w ramach serii wydawniczej pt. „Zwróć Oczy na Przyrodę”²⁷.

Wydano także opracowane przez Marię Arct-Golczewską, na podstawie podręczników w języku angielskim K. G. Lutz’a, wskazówki pomocne w zbieraniu, określaniu, zasuszaniu roślin i układaniu zielników – w celu poznania roślinności środowiska lokalnego²⁸. Poza tym opublikowano przetłumaczone i opracowane przez Marię Arct-Golczewską opowiadania przyrodnicze H. Coupina, dzięki którym polskie dzieci poznawały życie małp, gibbonów, psów, górskich kozic, kotów, fok, ryb oraz ropuch²⁹. Dobry przykład w tym zakresie stanowią również przetłumaczone przez Arct-Golczewską na język polski opowiadania przyrodnicze E. Thompsona o życiu ptaków i zwierząt³⁰ oraz opowiadania C. Floericke o życiu

²² M. Arct-Golczewska, *Atlas roślin krajowych (botanika na przechadzce)*, 208 rysunków roślin na 20 tablicach (plus atlas). Wydanie czwarte, z tekstem objaśniającym, przejrzanym i uzupełnionym przez dr. J. Kołodziejczyka. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1938, ss. 46.

²³ Zob. M. Arct-Golczewska, *Kwiaty letnie i jesienne*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1934.

²⁴ Por. M. Arct-Golczewska, *Mali przyrodnicy*. Wydanie drugie, z rycinami (Seria „Moje Książeczki”, nr 98). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1917, ss. 44.

²⁵ Por. A. B. Buckley, *Drzewa i krzewy*, podług angielskiego oryginału opracowała Maria Arct-Golczewska, z 8 tablicami barwnymi i 42 rysunkami w tekście (Seria „Zwróć Uwagę na Przyrodę”, Książeczka 6). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909, s. 5–8, 27, 57, 76.

²⁶ Por. A. B. Buckley, *Życie w lesie i w polu*, „Zwróć Oczy na Przyrodę”, Książeczka trzecia, opracowała podług angielskiego Maria Arct-Golczewska z 8 tablicami barwnymi i 28 rysunkami w tekście. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1908, s. 5, 8, 12, 16, 25, 29, 47, 51, 55, 61 i nast.

²⁷ Por. A. B. Buckley, *Życie roślin w polu, na łące i w ogrodzie*, opracowane przez Marię Arct-Golczewską. Wydanie drugie z 8-ma tablicami barwnymi i 35-ma rysunkami w tekście („Zwróć Oczy na Przyrodę”, 1). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919, s. 3–4, 7–8 i nast.

²⁸ Por. M. Arctówna, *Wskazówki do zbierania, określania, zasuszania roślin i układania zielnika*, według podręczników dra K. G. Lutz’a i innych z 75-ma rysunkami (Seria „Książki dla Wszystkich”, nr 205). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905, s. 4.

²⁹ Por. H. Coupin, *Zwierzęta gimnastykujące się*, z 17 rysunkami („Zajmujące Czytanki Przyrodnicze”), opracowane przez Marię Arct-Golczewską. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1900, s. 3, 6, 8–11, 18–19, 23, 28.

³⁰ E. Thompson, *Nowe opowiadania z życia zwierząt „Śpiewak uliczny przygody wróbla Grzmotka”* (Seria 5 „Zajmujące Czytanki Przyrodnicze”, nr 6), przetłumaczone z j. angielskiego przez Marię Arct-Golczewską. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa b. r. w., s. 23. Por. tenże, *Nowe opowiadanie z życia zwierząt. II. Wully Pies owczarski* (Seria 5 „Zajmujące Czytanki Przyrodnicze”, 4), przetłumaczone przez Marię Arct-Golczewską. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909, s. 3 i nast.

skowronka, kobuza, gąsior, wrona, gawron, kuropatwa, przepiórka, wilga, puśtułka, myszołowa, jastrzębia oraz zająca, jeża, kreta, łasicy, myszy polnej, chomika, jaszczurki, padalca, koników polnych i świetlików³¹. Wydawnictwo M. Arcta wydało także przetłumaczoną na język polski z języka francuskiego przez Marię Arct-Golczewską książkę dla nauczycieli, napisaną przez P. Ledoux'a, w której podkreślono wartość wody, jej życiodajne znaczenie dla życia w biosferze oraz wartość roślin pokarmowych³², drzew i poszycia leśnego³³.

Wanda Haberkantówna w swoich publikacjach przekazywała wiedzę o środowisku naturalnym. Akcentowała jego wartość w prawidłowym rozwoju człowieka, zwłaszcza czystego powietrza, drzew i roślin, które korzystnie wpływają na istoty ludzkie, również ze względu na walor estetyczny. Kilka z jej dzieł poświęconych wycieczkom wydano w Wydawnictwie M. Arcta³⁴. Podobnie zresztą jak opowiadania przyrodnicze dla dzieci napisane przez G. G. Lewisa, które przetłumaczono na język polski i dostosowano do użytku szkolnego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, dzięki zaangażowaniu Wandy Haberkantówny³⁵.

Wydano dzienniczki przyrodnicze Delfiny Gayówny, służące jako materiał metodyczny z przyrodoznawstwa. Zawierają szczegółowy opis zakwitania wiosennej flory, opis wiosennej burzy. Wyjaśniają znaczenie wody dla życia w środowisku przyrody oraz proces dojrzewania żyta, owoców (także leśnych), warzyw³⁶, a także zmiany zachodzące w środowisku przyrody w poszczególnych porach roku, implikują ponadto opis roślin i zwierząt w ogrodzie miejskim i na wsi³⁷. Opublikowano również podręcznik z geografii dla szkół powszechnych napisany przez Delfinę Gayównę. W pierwszym roku nauczania tego przedmiotu treść kształcenia związana była przede wszystkim z poznawaniem rodzinnej wsi lub miasta. Są w tym podręczniku informacje o bogactwach naturalnych, zdjęcia gór (wraz z górką roślinnością i zwierzętami), dolin³⁸.

W Wydawnictwie M. Arcta wydano drukiem opowiadania przyrodnicze dla dzieci napisane w warunkach niewoli narodowej przez Bronisława Gustawicza

³¹ Por. C. Floericke, *Młodzi przyrodnicy. Wycieczki zoologiczne* (według oryginału napisała Maria Arct-Golczewska), książka II. *W polu i na łące*, z 3 tablicami barwnymi i licznymi rycinami. Druk M. Arcta, Warszawa 1912, s. 5–117.

³² Por. P. Ledoux, *50 lekcji przygotowawczych z nauk przyrodniczych*. Część pierwsza: *Najprostsze wiadomości o ciałach*, z 72 rysunkami (tłum. M. Arct-Golczewska). Wydanie drugie. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1916, s. 4, 64, 66.

³³ Por. P. Ledoux, *50 lekcji przygotowawczych z nauk przyrodniczych*. Część druga: *Ziemia uprawna i świat roślinny*. Wydanie drugie, z 70 rysunkami (tłum. Maria Arct-Golczewska). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, 123.

³⁴ Por. W. Haberkantówna, *Z naszych wycieczek*, z 39 rycinami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, *passim*. Por. też, *Z naszych wycieczek*, z 53 rycinami. Wydanie drugie, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 66 i nast.

³⁵ G. G. Lewis, *Program propedeutyki przyrody oraz wskazówki jak należy go przeprowadzić* (tłum. Z. Wołowska, słowo wstępne K. Chmielewski). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 11.

³⁶ Por. D. Gayówna, *Dzienniczki przyrodnicze. Przyczynek do metodyki przyrodoznawstwa z rysunkami*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 14.

³⁷ Por. tamże, s. 16, 26.

³⁸ Por. D. Gayówna, *Geografia. Krajoznawstwo*. Wydanie nowe dziesiąte. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1922, s. 3, 41–43.

i Edmunda Wyrobka. Zawierają opisy przyrody w poszczególnych porach roku³⁹. Były stosowane w praktyce dydaktyczno-wychowawczej w szkołach ogólnokształcących w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Podobnie zresztą jak pogadanki przyrodnicze napisane przez Mieczysława Brzezińskiego, które implikują treść kształcenia dotyczącą życia wielu gatunków zwierząt oraz o naturalnych darach przyrody, które są wykorzystywane w przemyśle farmaceutycznym⁴⁰.

Ekologiczno-wychowawcze treści kształcenia występują w twórczości Aleksandra Janowskiego. Kilka z jego książek poświęconych znaczeniu wycieczek krajoznawczych w procesie dydaktyczno-wychowawczym wydano w Wydawnictwie M. Arcta. Należy zaznaczyć, że Janowski zwracał uwagę swoich czytelników na naturalne bogactwa Polski, takie jak m.in. morze, bursztyn, lasy⁴¹ – łącząc treści krajoznawcze z wychowaniem patriotycznym, promowaniem walorów piękna ojczyzny⁴².

Należy dodać, że opublikowano przewodnik krajoznawczy napisany przez Tadeusza Dybczyńskiego jeszcze przed odrodzeniem się Rzeczypospolitej w 1918 roku. Dzieło zawiera opisy flory i fauny, implikuje ekologiczno-wychowawczą treść kształcenia, wyjaśniającą wartość poznawania środowiska życia oraz ochrania przyrody przed zniszczeniem, jej unicestwieniem⁴³. Dybczyński w opowiadaniach przyrodniczych akcentował znaczenie harmonijnego współżycia z przyrodą⁴⁴. W swoich publikacjach wyraził zachwyt dla naturalnego piękna Puszczy Świętokrzyskiej wraz z ekologiczną troską o ochraniające ją na jej obszarze rzadkich gatunków roślin i zwierząt⁴⁵. Podkreślił walor leczniczy naturalnych wód mineralnych na ziemiach polskich oraz znaczenie złóż naturalnych, takich jak m.in. węgiel kamienny i brunatny, rudy żelaza, miedzi⁴⁶.

Jak już wspomniano, w Wydawnictwie M. Arcta wydawano drukiem przetłumaczone na język polski dzieła zagranicznych autorów, które stosowano w praktyce edukacyjnej w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, między innymi przetłumaczoną pod kierunkiem Wacława Jezierskiego pracę A. Schleyera poświęconą problematyce życia ryb, płazów, gadów oraz ich znaczenia dla życia

³⁹ B. Gustawicz, E. Wyrobek, *Wśród dolin i gór. Przechadzki przyrodnicze, ozdobione i objaśnione w tektwie barwnymi 152 rycinami*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1914, s. 78, 148, 192.

⁴⁰ Por. M. Brzeziński, *Pogadanki z dziedziny przyrody i przemysłu część pierwsza i druga. Pośród zwierząt i roślin*. Wydanie ósme przejrane i dopełnione przez Władysława Umińskiego wieloma rysunkami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 245 i nast.

⁴¹ Por. A. Janowski, *Nad polskim morzem*, z 12 rysunkami, Staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919, s. 41.

⁴² Por. A. Janowski, *Nasza ojczyzna*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919, s. 28–29, 44.

⁴³ Por. T. Dybczyński, *Przewodnik po Górach Świętokrzyskich (Łysogórach)*. Wydawnictwo i druk M. Arcta, Warszawa 1912, s. 34.

⁴⁴ Por. T. Dybczyński, *Spis opowiadań na tle przyrody oraz spis opowiadań przyrodniczych*, [w:] tenże, *Z teki turysty. Opis 88-o milowej pieszej podróży po kraju*. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1909, s. 165.

⁴⁵ Por. T. Dybczyński, *Tania podróż po kraju. Zajmujący opis pieszej podróży*, z licznymi rycinami. Nakładem M. Arcta, Warszawa 1911, s. 11. Por. tenże, *Góry Świętokrzyskie* (Staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919, s. 55.

⁴⁶ Por. T. Dybczyński, *Skarby kopalne ziem polskich*, Staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1919, s. 6, 16, 30, 36, 38, 43, 46, 48, 52, 58.

człowieka⁴⁷. Wydano również przetłumaczony z języka angielskiego na język polski program propedeutyki przyrody, który opracował G. G. Lewis. Autor uzasadnił znaczenie bezpośredniego kontaktu z przyrodą w procesie dydaktyczno-wychowawczym, konieczność eksploracji przyrodniczych, nie tylko na lekcjach z przyrody, ale również na lekcjach z rysunku, modelowania, geografii, poezji i muzyki, co ważne – z zamięłowaniem⁴⁸.

Opublikowano ponadto skróconą wersję opowiadania napisanego przez K. Hagenbecka o zwierzętach żyjących w parku zoologicznym w Stellingen koło Hamburga⁴⁹. Opowiadanie stanowi piękną ekspresję twórczą o miłości do zwierząt, uwrażliwia dzieci na ogromne znaczenie postawy szacunku względem zwierząt, stworzenia im dobrych warunków egzystencji – zwłaszcza podczas choroby. Opowiadanie wydano ponownie w 1928 roku⁵⁰. W Wydawnictwie M. Arcta opublikowano również przetłumaczone z języka niemieckiego na język polski książki A. E. Brehma, uwrażliwiające dzieci na problem złego traktowania zwierząt, braku dostatecznej troski o dobre warunki życia ptaków (wycinanie lasów)⁵¹.

Na podstawie celowo zaprezentowanych przykładów można stwierdzić, że w Wydawnictwie M. Arcta, które po śmierci Michała Arcta (1840–1916) funkcjonowało pod zarządem jego synów – Zygmunta i Stanisława Jana, opublikowano książki szkolne o problematyce przyrodniczej i krajoznawczej, które stosowano w praktyce dydaktyczno-wychowawczej w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, w których hasłowo ujęto treść kształcenia w zakresie edukacji ekologicznej. Są to programy nauczania, podręczniki z przyrody/botaniki, geografii, opowiadania o życiu zwierząt, pogadanki przyrodnicze i krajoznawcze, czytanki przyrodnicze, atlasy przyrodnicze, szkice artystyczne poświęcone przyrodzie (naturze), ćwiczenia z botaniki, wskazówki praktyczne, przewodniki krajoznawcze, tłumaczenia książek zagranicznych autorów – opracowane do użytku szkolnego w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących. Należy dodać, że problematyka edukacji ekologicznej zaistniała w wielu książkach szkolnych wydanych również w innych wydawnictwach, takich jak m.in.: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie, Wydawnictwo Oświata Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w Warszawie, Wydawnictwo Naszej Księgarni w Warszawie, Gebethner i Wolff w Warszawie, Książnica-Atlas (Lwów–Warszawa), Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie.

⁴⁷ A. Schleyer, *Ryby, płazy, gady*, atlas 30 tablic barwnych o 226 wizerunkach z tekstem (tłum. I. Milewska, pod kierunkiem W. Jezierskiego). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1914, s. 5, 9, 46, 55, 62, 79, 85–86, 88.

⁴⁸ Por. G. G. Lewis, „*Program propedeutyki przyrody*” oraz *wskazówki jak należy go przeprowadzić* (tłum. Z. Wołowska, słowo wstępne K. Chmielewski). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1918, s. 7, 9, 15–16.

⁴⁹ K. Hagenbeck, *Z życia zwierząt w niewoli*, streściła Jadwiga Bornstein (z 40 rysunkami). Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1910, s. 1–131.

⁵⁰ Według Karola Hagenbecka opowiedziała Jadwiga Bornsteinowa, *Z życia zwierząt w niewoli*. Wydanie drugie z 39 rysunkami. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928, s. 35.

⁵¹ A. E. Brehm, *Z życia zwierząt*, I. *Zwierzęta ssące*, przełożyła M. A. Nakładem i drukiem M. Arcta, Warszawa 1901, s. 65, 67. Por. tenże, *Z życia zwierząt*, II. *Ptaki*, przełożyła M. A. Nakładem i drukiem M. Arcta, Warszawa 1902, s. 82.